

ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТРУКТУРИ “Я-ОБРАЗУ” ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В статті проаналізовано основні підходи до дослідження “Я-образу” особистості, розглянуто структуру, проведено змістовий аналіз його компонентів у контексті особистісного зростання.

Ключові слова: Я-образ, особистість, самосвідомість, структура Я-образу.

В статье проанализированы основные подходы к исследованию “Я-образа” личности, рассмотрена его структура, проведен смысловой анализ его компонентов в контексте личностного роста.

Ключевые слова: Я-образ, личность, самосознание, структура Я-образа.

In the article the basic going is analyzed near research of “Self-image” of personality, its structure is considered, a semantic analysis of its components is conducted in the context of determination of personality becoming.

Keywords: Self-image, personality, consciousness, structure of Self-image.

Постановка проблеми. Існування особистості у сучасному суспільстві багатомірне і включає різні ситуації, у яких вона має можливість самореалізуватися. Особистість, у цьому контексті, розглядається як суб’єкт, включений у буття яке представлено достатньо жорсткими вимогами до умов успішної професійної самореалізації, формування індивідуального стилю діяльності, узгодження суб’єктних характеристик з умовами навколишнього середовища тощо.

Ще з раннього віку у людини починає формуватися складний і багатозначний образ самої себе у складному і багатозначному світі. Це “образ Я”, який продовжує розвиватися і збагачуватися упродовж усього життя. Суб’єктивне переживання наявності власного “Я” виражається в тому, що людина розуміє свою тотожність самій собі в сьогоденні, минулому і майбутньому. Визнання і прийняття усіх аспектів свого “Я” забезпечує інтегрованість Я-концепції, стверджує “Я” в якості мірила самого себе і своєї позиції у життєвому просторі. Узгодженість роботи усіх структур, їх гармонійна взаємодія є необхідною умовою психологічного комфорту. Переживання наявності свого “Я” є результатом тривалого процесу формування особистості.

Відповідно до актуальності порушеної проблеми, метою статті є визначення змістових і сутнісних характеристик “Я-образу” особистості.

Основні результати дослідження. Проблема “Я-образу” широко представлена у науковій літературі. Виділимо декілька наукових підходів, що розглядають зміст, структуру і особливості розвитку “Я-образу”. Кожен з підходів має свою предметну сферу

аналізу й акцентує увагу на окремих структурних компонентах “Я-образу”: психоаналітичний (психодинамічний), включає психосоціальну концепцію Е. Еріксона, школу міжособистісних відносин (Г. Салліван, К. Хорні), концепцію об’єктних стосунків (М. Кляйн, М. Малер, Р. Ферберн, Д. Віннікот), теорію власного Я (Х. Кохут, О. Кернберг), теорію прихильності (Д. Боулбі, М. Ейнсуорт), психосинтетичний (Р. Ассаджолі, П. Ферруччі), функціональний (У. Джемс), інтераціоналістський (Ч. Кулі, М. Кун, Дж. Мід, Т. Шибутані), когнітивний (Дж. Келлі, Д. Бьєрі, А. Бандура, У. Мішел, Х. Маркус), феноменологічний підхід (К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Олпорт) і структурно-динамічний підхід вітчизняних учених (О.М. Леонтєв, В.П. Зінченко, В.В. Столін, І.С. Кон, П.Р. Чамата та ін.).

Так, у вітчизняній психології розвиток проблеми “Я” пов’язаний з розробкою поняття “самосвідомість” і реалізацією теоретико-методологічних ідей С.Л. Рубінштейна, що доводять причинно-наслідкову залежність зовнішнього і внутрішнього прояву самосвідомості особистості, способів вираження ставлення до себе, до людей і до світу в цілому. У процесі розвитку самосвідомості центр тяжіння усе більше переноситься із зовнішнього боку особистості на внутрішній, від випадкових рис до характеру в цілому [10, с. 241].

Вивченню компонентів самосвідомості і категорії “Я” сприяла розробка методологічних основ психосемантики свідомості, її системної і смислової будови, взаємозумовленості значень і особистісних смислів, соціальної ситуації розвитку. Кожна

індивідуальність може бути різної міри складності, але вона обов'язково є гармонією її частин. Внутрішній контур регулювання усіх властивостей людини як індивіда, особистості з її різноманітним суперечливих ролей і суб'єкта різних видів діяльності [1, с. 171]. Втілення індивідуальності у відкриту систему взаємодії зі світом утворює ядро людської особистості – її “Я” і самосвідомість.

Поняття “Я” у вітчизняній психології розглядається як особливий продукт самосвідомості, що виникає не з народження індивіда, а в процесі його включення в систему соціальних взаємодій. На нашу думку, змістове співвідношення різних процесів самосвідомості і Я-концепції з рівнями активності людини, як організму, індивіда і особистості здійснив В.В. Столін. Його роботи показують, що активність організму характеризують процеси самовиокремлення і прийняття себе. При цьому розвиток самосвідомості індивіда супроводжується такими явищами: а) прийняття точки зору іншого про себе; б) ідентифікація з батьками; в) засвоєння стандартів виконання дій і формування самооцінки; г) набуття ідентичності у сімейних стосунках і стосунках з однолітками; д) формування статевої і професійної ідентичності, становлення самоконтролю у процесі онтогенезу. Самосвідомість особистості відрізняється: а) виявленням своєї соціальної цінності і особистісного сенсу; б) формуванням і зміною уявлень про своє майбутнє, минуле і сьогодення [12, с. 88–101].

На думку Дж. Міда, людина взаємодіє з навколишнім світом за допомогою формування значень об'єкта і надання йому сенсу. Така позиція дозволяє розкрити сутність та динаміку структури і розвитку “Я-образу”, оскільки формування значень є комунікативним процесом, в ході якого індивід спочатку визначає предмет, потім його оцінює, надаючи йому значення, на основі якого вибудовує свою подальшу діяльність [11, с. 141]. Тому розвиток “Я-образу” здійснюється шляхом формування значень, якщо припустити, що об'єктом, для якого формується значення, є “Я” суб'єкта.

І.І. Чеснокова визначає “Я-образ” як мінливий компонент самосвідомості відрізняючи його від стійкого компоненту – Я-концепції, яка стійкої орієнтації людини на

саму себе. У свою чергу “Я-образ” відображає уявлення людини про себе в очах інших людей, включених у відповідну ситуацію [13, с. 87].

За М. Куном “Я-образ” є серцевиною особистості як системи, що включає усвідомлення себе, усвідомлені і неусвідомлені орієнтації життєвих інтересів та цінностей, ідентичність і статус, дії і прагнення. “Я-образ” розуміється ним як центральна рефлексуюча і динамічна структура самосвідомості, в основі якої почуття і потяги [15, с. 628-631]. Таким чином, автор підтверджує детермінуючу роль “Я-образу” у формуванні життєвої позиції особистості.

На складність і неоднозначність структури “Я-образу” вказує І.С. Кон, який визначає його статус за допомогою теорії соціальної установки. Він включає у структуру три взаємозв'язані компоненти: *когнітивний* (пізнавальний) компонент, який характеризує зміст уявлень про себе; *афективний* (емоційно-ціннісний), що відображає емоційне ставлення до себе у цілому або до окремих аспектів своєї особистості, діяльності, процесу спілкування, тощо і проявляється у системі самооцінок; *поведінковий*, що характеризує прояв попередніх складових у поведінці [5, с. 67].

І.С. Кон описує і рівневу будову “Я-образу” відповідно до диспозиційної теорії особистості В.О. Ядова. Перший (нижчий) рівень становлять *елементарні установки*, що формуються на основі вітальних потреб і в простих ситуаціях (на рівні організму). Другий рівень – *система соціальних установок*, що містить когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти і формується на базі окремих соціальних об'єктів і ситуацій (на індивідуальному рівні). Третій рівень – *базові соціальні установки*, що визначають загальну спрямованість активності особистості в залежності від засвоєних правил і норм поведінки і взаємодії (перехідний етап – розвиток якостей особистості в індивідові). Четвертий (вищий) рівень – *система ціннісних орієнтацій* на цілі і засоби життєдіяльності, зумовлені загальними соціальними умовами життя. Ця концепція отримала подальший розвиток, уточнення і емпіричне підкріплення, зокрема число рівнів диспозиційної ієрархії було зведено до

трьох: 1) елементарна фіксована установка; 2) аттитюд (соціальна установка); 3) ціннісні орієнтації [4; 5].

За В.В. Століним у структурі “Я-образу” виокремлено компоненти, відповідно до рівня розвитку самосвідомості особистості: на рівні організму – “фізичне Я” (образ тіла); на рівні соціального індивіда – “соціальне Я”, включаючи соціальні ідентичності (сімейну, статеву, вікову, етнічну та ін.), пов’язані з потребою людини у приналежності до соціуму. На рівні особистості – диференційну складову “Я-образу” – “духовне Я”, що характеризується знанням про себе у порівнянні з іншими і сприймається людиною як почуття власної унікальності [12].

Спираючись на дослідження Р. Шонца змістові характеристики “фізичного Я” представлені на чотирьох рівнях [9, с. 31]: 1) “схема тіла” (виконує роль орієнтації частин тіла в просторі і їх положення відносно одна одної), 2) “тілесного Я” (визначає тілесну самоідентичність), 3) “тілесне уявлення” (привласнення своєму тілу певних властивостей і якостей в процесі розвитку), 4) “концепція тіла” (формальне знання про тіло, яке виражається за допомогою загальноприйнятих символів). Так, наприклад, незадоволення своїми фізичними даними, виходячи з певних критеріїв привабливості за І.С. Коном, у цілому неминуче впливають на уявлення про своє “фізичне Я”. Тому спираючись на позицію С.Л. Петера, зазначимо, що в основі “фізичного Я” індивіда постає саме “концепція тіла”, яка формується через усвідомлення індивідом “схеми тіла” у процесі свого розвитку [5, с. 227].

В основі “соціального Я” важливим є виокремлення його критеріїв на основі соціальної особистості (У. Джемс), визначенні залежності формування “Я-образу” від реальної взаємодії індивіда з іншими людьми в рамках певних соціальних груп і в залежності від тих ролей, яку особистість відіграє та статусних характеристик (М. Кун, Т. Макпартленд, Т. Шибутані), визначенні себе відносно системи соціальних ролей і Я-структур (Е. Берн, І.С. Кон, В.В. Столін, Х. Маркус), ототожненні з роллю (Р. Ассаджиолі), впливу різних субкультур (Г.С. Абрамова).

Критеріями “соціального Я” є: а) визнання іншими; б) наявність значимих

груп; в) відповідність вимогам соціального середовища [9]. Співвідношення між “Я-образом” і соціальним статусом виявляється в чутливості деяких людей до символів статусу. При зміні соціального статусу відбуваються і зміни Я-образу [14, с. 207]. Г.С. Абрамова визначає критерії різноманітності субкультур, в яких відбувається формування “соціального Я”: вікова, професійна, територіальна та предметно-опосередкована [2, с. 383]. Залежно від приналежності до певної субкультури людина за своє життя виконує безліч соціальних ролей, що набуваються нею в рамках сімейних взаємин, відносин із однолітками, шляхом формування статтево-вікової і професійної ідентичності [12, с. 134].

Зокрема за Р. Ассаджиолі “Я-образ” розглядається через призму індивідуального набору виконуваних ролей, а освоєння нових соціальних ролей є детермінантою цілісної Я-концепцією, в основі якої постає диференційований Я-образ [3, с. 81]. Поряд з соціальними ролями, людина виконує безліч міжособистісних ролей, утворених на основі своїх особистісних якостей, що диференціюють її від інших. Особистісні якості і міжособистісні ролі утворюють єдиний психосемантичний простір і відносяться до диференціюючої складової Я-образу [6, с. 29–35].

Таким чином, “соціальне Я” розвивається у соціальній взаємодії індивіда з референтною групою, заломленій крізь її субкультуру, що зумовлює особливості засвоєння системи соціальних ролей в процесі спілкування, пізнання людьми один одного й інтеграції в цю систему попередньо засвоєних соціальних ролей.

“Духовне Я”, як складова *когнітивного компонента* “Я-образу”, пов’язане з надбанням людиною своєї родової сутності (Б.С. Братусь), досягненням справжнього самоототожнення (А.Б. Орлов), здатністю диференціювати свої особистісні якості, виявляючи свою неповторність, унікальність та відмінність від інших людей (В.В. Столін, Г.І. Малейчук), усвідомленням цілей своєї життєдіяльності і засобів, необхідних для досягнення цих цілей (І.С. Кон). Поява “духовного Я” пов’язана з особистістю що самоактуалізується (К. Роджерс, А. Маслоу). Згідно з рівневою будовою самосвідомості, “духовне Я” з’являється на особистісному

рівні і є продуктом соціалізації, що виникає на етапі активного відтворення соціального досвіду. Воно припускає рефлексію свого внутрішнього досвіду і визначення власної ідентичності [7; 9].

Таким чином, здатність особистості диференціювати свій Я-образ забезпечує якість самовизначення. На цьому етапі цілісний Я-образ оформлюється в більш стійке утворення – Я-концепцію особистості. Тому, “духовне Я” засноване на визначенні своїх особистісних якостей, їх диференціації і знаходженні особистісної ідентичності.

Поряд з когнітивним компонентом “Я-образу” важливу роль відіграє *емоційно-ціннісний компонент*. Емоційно-ціннісний компонент “Я-образу” включає самовідношення і самооцінку. Самоставлення є емоційною складовою, що являє собою загальне самоприйняття залежно від характеру ставлення до себе суб’єкта і яке є його загальною життєвою установкою, що формується в процесі розвитку. Самооцінка є оцінною складовою, що показує вартісний вимір, його значення для себе. Загальна самооцінка утворюється на основі особистісних самооцінок, окремих уявлень про себе. Виходячи з цього формується позитивне або негативне ставлення до себе. Самоставлення та самооцінка мають незалежну будову і тісно взаємопов’язані. Самоставлення, як емоційна складова включає такі компоненти як самоповага і аутосимпатія, що виконують роль компенсаторних механізмів підтримки позитивного глобального самоставлення. Самооцінка також визначається за критеріями, які показують спосіб оцінювання індивідом себе: 1) по шляху зіставлення рівня домагань з об’єктивним результатом своєї діяльності, 2) по шляху порівняння себе з іншими людьми [5, с. 56].

Поряд із зазначеними критеріями самооцінка характеризується за такими параметрами: рівнем розвитку (висока, середня, низька); адекватності (адекватна і неадекватна: завищена і занижена) і стійкості (стійка і нестійка). Динаміка самооцінки залежить від рівня домагань, який розглядають як реалізацію самооцінки людини в діяльності і у взаємовідношенні з іншими. Вплив самооцінки на “Я-образ” полягає у створенні якісно нових знань про себе.

Поведінковий компонент “Я-образу” визначається тим, як сукупність уявлень про себе, самооцінка і самовідношення людини проявляються у її поведінці і діяльності. Це питання у психології розглядається з точки зору спрямованості особистості, експресивних проявів “внутрішнього Я”, характеру локалізації контролю своєї діяльності, динаміки домагань особистості та прояв тривожності як особистісного утворення, в наслідок неузгодженості уявлень про себе і актуального досвіду життєдіяльності. Спрямованість є основною властивістю особистості, що виражає її прагнення, бажання, систему спонукань, які визначають її активність та її проявлень у потребах, мотивах і установках. Саме спрямованість особистості обумовлює особливості змісту її ціннісних орієнтацій, які відіграють головну роль в регуляції соціальної поведінки, її установок та смислів. Ціннісно-сміслові утворення виражають змістові характеристики спрямованості особистості, визначаючи цілі і засоби діяльності, ставлення до світу в цілому.

Поведінковий компонент містить три самостійних, але взаємозв’язаних елементи (мотиваційний, експресивний і регулятивний). *Мотиваційний* визначається характером спрямованості особистості, її установками відносно себе та інших. *Експресивний* компонент розкриває самопрезентацію “Я-образу” оточенню особистості. *Регулятивний* компонент представлений психологічними механізмами, що узгоджують самооцінку з уявленнями про результати діяльності (рівень домагань) і актуальний досвід з “Я-образом” (локус контролю) та що не допускають проявів тривожності як особистісного утворення [9].

Соціально-перцептивний компонент “Я-образу” включає “концепцію іншого”, яка задає напрям стосунків “Я-інший” на основі сприйняття очікуваного ставлення значимого суб’єкта взаємодії. Соціально-перцептивний компонент формує структуру і визначає розвиток інших його компонентів.

Важливим аспектом при дослідженні структурних елементів “Я-образу”, на нашу думку, є визначення І.Л. Напрієвим зі співавторами двох груп елементів: 1) елементарних когнітивно-оцінних структур, які є моновалентними, в яких однозначне знання співвідноситься з

однозначною стійкою оцінкою певної властивості; 2) амбівалентних або мультівалентних за оцінкою елементів [7, с. 29]. У цій системі одна і та ж риса особистості описується нею однозначно, але у зв'язку з різними видами діяльності або виконуваними соціальними ролями оцінюється по-різному, інколи – повністю протилежним чином. За критерієм входження в структури різних “образів Я” А.А. Налчаджяном визначено декілька елементів: а) елементи самосвідомості, які відносяться до схеми тіла особистості; б) елементи її “сьогодення (реального) Я”; в) елементи “ідеального Я” [7]. Виділення різних типів елементів самосвідомості за критерієм приналежності до різних її підструктур є важливим для розуміння структури і змісту Я-концепції і особистості в цілому, оскільки ці різні види елементів мають свої специфічні межі.

Складовими “Я-образу” І.Л. Напрієв вважає також двоєдині елементи, що містять знання і переживання, з яких складається вся психічна структура особистості, у тому числі і її модальності. Таким чином, індивід, з одного боку, переживає “внутрішній” тиск, який як би вимагає від нього відповідати своєму ідеалу, а з іншого – “зовнішнє” враження, яке примушує відповідати очікуванням середовища в даний момент. Референтом першого є “ідеальний Я-образ”, другого – “нормативний Я-образ”. Саме неспівпадіння очікуваного результату з реальним і є тим детермінуючим механізмом, який запускає особистісний розвиток. Коли людина співвідносить дані зворотного зв'язку, отримані в результаті своєї діяльності, з “ідеальним Я-образом”, це впливає на її самооцінку. Важливим є не сам по собі зміст зворотного зв'язку, а той спосіб, у який особистість його інтерпретує і з яким референтом співвідносить [7, с. 33–34].

На детермінованості поведінки і діяльності особистості змістом “Я-образу”, взаємовпливу його когнітивних та емоційно-ціннісних компонентів, впливу взаємодії у соціальному середовищі на співвіднесеність себе з ним, як носія певних цінностей та образу життя у своїх емпіричних дослідженнях наголошує і В.І. Осьодло [8].

Проведений аналіз різних психологічних підходів показав, що “Я-образ” є динамічним утворенням, що

з'являється у процесі вікового розвитку як результат взаємодії людини з соціальним середовищем. Сутність “Я-образу” можна визначити, як інтегральний продукт самосвідомості, динамічну систему уявлень людини про саму себе, що включає уявлення про свої фізичні, соціальні і духовні якості і певне відношення до них, що формується на основі суб'єктивного сприйняття зовнішньої дії, і відповідно до цього побудови своєї поведінки. Він займає найважливіше місце в системі регуляції поведінки особистості.

Виходячи з аналізу структурних компонентів “Я-образу”, ми визначаємо його як динамічну, багаторівневу систему уявлень людини про саму себе, що включає: а) усвідомлення своїх фізичних, соціальних і духовних якостей; б) оцінку цих якостей і ставлення до них; в) суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників які впливають на особистість і моделювання у відповідності з цим своєї поведінки.

На нашу думку, структурну схему “Я-образу” особистості доцільно розкрити на основі запропонованої С.Л. Петером структури [9, с. 44], яку коректно доповнити співвідношенням Я-реального та Я-ідеального, що у своїй взаємодії детермінують саморозвиток суб'єкта діяльності:

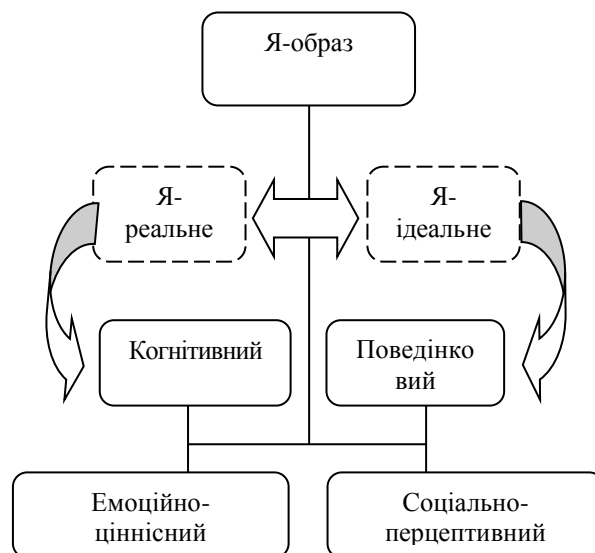

Рис. 1. Структура “Я-образу” особистості

Висновок. Таким чином, “Я-образ” є центральним утворенням особистості, має рівневу будову, і являє собою систему становлення та включає чотири взаємопов'язаних компоненти: соціально-

Питання психології

перцептивний, когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий. Соціально-перцептивний компонент формує структуру та визначає розвиток інших його компонентів. Когнітивний компонент складається з різних аспектів Я, що містять уявлення індивіда про самого себе (фізичне Я, соціальне Я, духовне Я), які, у свою чергу, мають самостійну будову. Емоційно-ціннісний компонент представлений самоставленням та самооцінкою, які мають незалежну будову і знаходяться в тісному взаємозв'язку. Поведінковий компонент має три самостійних, але взаємопов'язаних

компоненти (мотиваційний, експресивний і регулятивний). Разом з тим функціонування системи цих компонентів детерміноване взаємодією Я-реального та Я-ідеального.

Роль “Я-образу” полягає у безпосередньому його впливі на життєдіяльність і спілкування людини з іншими людьми, він є найважливішим регулятором її поведінки, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості, визначає особливості і характер інтерпретації набутого досвіду і служить джерелом очікування відносно власної поведінки і самої себе.

Література

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б. Г. Ананьев. – Т.1 / [Под ред. А. А. Бодалева и др.]. – М. : Педагогика, 1980. – 232 с.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология: [учеб. для вузов] / Г. С. Абрамова. – 4-е изд., стереотип. – М. : Изд. центр “Академия”, 1999. – 672 с.
3. Ассаджиоли Р. Психосинтез: теория и практика / Р. Ассаджиоли. – М. : REFL-book, 1994. – 314 с.
4. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Изд-во Политической литературы, 1984. – 335 с.
5. Кон И. С. Открытие “Я” / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Муравьева К. В. О ролевом компоненте Я-концепции / К. В. Муравьева, Е. С. Шильштейн // Вестник МГУ. – Серия 14. Психология. – 2000. – № 1. – С. 29–35.
7. Наприев И. Л. Образ-Я и стилевые особенности деятельности сотрудников органов внутренних дел в экстремальных условиях: [монография] / И. Л. Наприев, Е. В. Луценко, А. Н. Чистилин. – Краснодар : КубГАУ, 2008. – 262 с.
8. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В. І. Осьодло. – К. : ПП “Золоті ворота”, 2012. – 463 с.
9. Петер С. Л. Развитие Я-образа военнослужащего по призыву : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / С. Л. Петер. – Москва, 2001. – 216 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – Т. II. – М.: Педагогика, 1989. – 328 с.
11. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 304 с.
12. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 286 с.
13. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
14. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 539 с.
15. Kuhn M. Self-conception / M. Kuhn // Dictionary of the social science. Glencoe, 1965. – P. 628–631.